

Ofelya Nəsib qızı Piriyeva²²

CÜMLƏNİN KOMMUNİKATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İctimai hadisə kimi təqdim edilən dilin bir sıra funksiyaları (adlandırma, fikir ifadə etmə, kommunikativ və s.) var ki, onların ən başlıcası və vacibi kommunikativ – ünsiyyət funksiyasıdır. Ona görə də dil ən mühüm ünsiyyət vasitəsi hesab olunur. Dil vasitəsi ilə qurulan ünsiyyət isə yalnız insan cəmiyyətində yaranır və elə insan cəmiyyətinə də xidmət edir, onun istifadəsində olur, yaşayır.

Dil sistemində onu formalaşdıran müəyyən dil vahidləri (səs, fonem, söz, söz birləşməsi, cümlə, mətn və s.) mövcuddur. Dilin kommunikativ funksiyası zamanı onların hər birinin öz vəzifə və rolu olur. Lakin fikrimizə, dilin kommunikativ funksiyasının birbaşa ifadəçisi məhz cümlədir. Başqa sözlə, “Cümlə sintaksisin əsas və mərkəzi vahididir. Dilin ən mühüm xüsusiyyətləri cümlədə öz ifadəsini tapır. Dil təfəkkür gerçəkliyi rolunu və kommunikativ funksiyasını cümlələr vasitəsilə həyata keçirir” (2, s. 78).

Düzüldür, cümlə kommunikativliyə xidmət edir, insanlar arasında ünsiyyətin qurulması zamanı mühüm bir vasitə kimi diqqət çəkir, amma onun bu funksiyası müxtəlif formalı mətləblərin daxilində daha çox özünü göstərir və ya öz informativliyini aktuallaşdırır. Buna uyğun olaraq, Prezident İlham Əliyevin Cəbrayıl şəhərinin igid oğullarımız tərəfindən işğaldan azad edildiyi gün xalqına müraciət nitqindən bir parça verməklə qeyd etdiyimiz fikirlərə ayanı nəzər yetirək və mövcud mikro məntədqə cümlələrin informativ yükünə nəzər salaq: “Bu gün Cəbrayıl şəhəri və Cəbrayıl rayonunun doqquz kəndi işğaldan azad edildi. Bu tarixi hadisə münasibətilə bütün Azərbaycan xalqını ürəkdən təbrik edirəm. Cəbrayıl rayonunun və işğal olunmuş digər ərazilərin azad edilməsində fəal iştirak etmiş bütün əsgər və zabitlərimizi ürəkdən təbrik edirəm. Onların qəhrəmanlığı, şücaəti nəticəsində bu gün bizim doğma torpaqlarımız bizə qayıdıb. Bu qanlı döyüşlərdə həlak olmuş bütün şəhədlərimizə Allahdan rəhmət diləyirəm, yaralı hərbiçilərimizə Allahdan şəfa diləyirəm. Uzun illərdən sonra Cəbrayıl şəhəri azad edildi. Cəbrayıl bizimdir!”

Biz haqq-ədalət tərəfindəyik. Biz tarixin ən şərəfli anlarını yaşayırıq. Azərbaycan xalqı qədim xalqdır. Bizim tariximizdə bir çox şərəfli anlar olub, hadisələr olub, qələbələr olub. Onların sırasında bugünkü hadisələr xüsusi yerdədir. Biz ədaləti bərpa edirik, ərazi bütövlüyümüzü bərpa edirik, Azərbaycan xalqının ümidlərinə doğrulduruq və bundan sonra da doğruldacağıq. Biz haqlıyıq, biz zəfər çalacağıq! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!” (7). Göründüyü kimi, verilmiş məntədə cümlələrin kommunikativ funksiyası ayrılıqda deyil, mətn daxilində aydınlaşır. Bu baxımdan cümlənin özünün ayrıca kommunikativ funksiyasından danışmaq bəzəyər, onun mətn sistemindəki xüsusiyyətlərinə də toxunmaq və tema, rema kimi məsələlərdən də bəhs etmək lazım gəlir. Elə təqdim etdiyimiz bu kiçik məntədə tema, mövzu olaraq mübarizə prosesində Cəbrayıl şəhərimizin düşmənlə tapdağından azad olduğunu, bu azadlığın heç də asan olmadığını, Prezidentin xalqı təbrik etdiyini görməklə yanaşı, rema olaraq bir sıra informasiyalar da əldə etmiş oluruq: Cəbrayıl şəhəri uzun illər işğal altında olub, xalqımız çox özünə, əsgər və zabitlərimizdən şəhid və qazi olanlar var, biz haqq-ədaləti, ərazi bütövlüyümüzü bərpa edirik, mühüm tarixi günlər yaşayırıq, xalqımız qədim xalqdır və xalqımızın tarixində belə şərəfli anlar çox olub, Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır, mənfur düşmənlərimiz bizim doğma torpaqlarımızı xalqımız soyqırımına məruz qoyaraq işğal etmişdir, biz haqlı mübarizə aparırıq və torpaqlarımızı işğaldan azad edirik və s. Bu kimi mühüm informasiyalarla dolu olan bu kiçik mətn, təbii ki, müəyyən informativ yükə malik olan cümlələrdən ibarətdir. Mətn özü kiçik olsa da, Prezidentin burada xalqına çatdırdığı böyük önəmli ideya və mətləblər mövcuddur. Məhz buna görə cümlələrin mətn daxilində zəncirvari, həm də məntiqli bir sistem yaradaraq müəyyən bir və bir neçə informasiyanı özündə əks etdirməsi, danışma fikrini söyləməkdə haqlıyıq. Bu fikirlə bağlı geniş danışmaq və istənilən qədər nümunələr təqdim etmək mümkündür.

Dilə istənilən informasiyanı ötürmək, qəbul etmək üçün cümlənin rolu böyükdür və burada təfəkkürdən istifadə mühüm yer tutur. Dilin vahidləri təfəkkürün ifadəçisi olduğu üçün onların yaranması və formalaşması bilavasitə təfəkkürlə bağlıdır. Cümlənin ifadə olunması üçün təfəkkür mənbədir, belə ki, müəyyən məlumat əvvəlcə təfəkkürdə formalaşır, informasiya emalı prosesi gedir daha sonra isə dilə ifadə olunaraq qarşı tərəfə uyğun mesajlar ötürülür. Dil vahidləri içərisində kommunikativlik, ilk növbədə, cümləyə xasdır. Biz qarşı tərəfdən almaq və qarşı tərəfə ötürmək istədiyimiz istənilən məlumatı cümlənin və ya cümlələrin köməyi ilə göndəririk. Cümlənin qurulmasına kömək göstərən sözlər və söz birləşmələri üçün kommunikativ funksiya və intonasiya tərtibatı xas deyildir. Kommunikativlik mətnə xas olan əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Məntədə kommunikativliyin formalaşmasına xidmət edən əsas vasitə elə cümlələrdir.

Müasir dilçilik məktəblərində cümlənin kommunikativliyinə diqqət yetirilərək qeyd edilir ki, “sintaksisin funksional aspektləri məntiqli, struktur, semantik, kommunikativ (funksional) üzrə sərbəst edilir. Göstərilir ki, cümlənin aktual üzvləri öz növbəsində yalnız kontekst və situasiyaya əsasən müəyyənləşir. Kontekstin tipləri – danışmaq konteksti, situasiya, mədəni kontekst və s.” (5, s. 163). Deməli, cümlənin kommunikativ mahiyyət kəsb etməsi onun kontekstə və situasiyaya əsaslanaraq müxtəlif məzmun ifadə etməsinə yol açır və bu zaman təfəkkürdə formalaşan informasiya məntiqli kateqoriyanı, sözlər, cümlələr vasitəsi ilə ifadə olunan informasiya isə qrammatik kateqoriyanı reallaşdırır. Bu mənada, təfəkkürdə təəssümlənən anlayış qrammatik sistemdə adi söz yığını olmayıb, məntiqli və qrammatik cəhətdən bir-birini tamamlamalıdır. Yəni istənilən sözləri yan-yanı işlədib onlara söz birləşməsi, cümlə və mətn deyə bilmərik. Bu bərdə Q.Kazımov haqlı olaraq yazır: “Cümlə o zaman yaranır ki, müəyyən bir fikrin

²² *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Bakı Dövlət Universiteti*

ifadəsinə ehtiva olur. Belə bir zərurət olduqda cümlənin strukturu və söz materialı seçilir, cümlə danışanın istəyindən, təfəkkür və nitq qabiliyyətindən asılı olaraq formalaşır. Cümlənin kommunikativ funksiyası qrammatik üzvlənmə zəminində aktual üzvlənmənin də formalaşmasına səbəb olur" (2, s. 78). Gördüyü kimi, cümlə təsadüfi söz yığından ibarət deyildir. Onun bir sıra mühüm məntiqi və qrammatik əlamətləri olmalıdır ki, biz ona cümlə deyək. Belə əlamət və göstəricilərə intonasiya, predikativlik və modalığı göstərə bilərik. Adı çəkilənlər cümlənin formalaşmasında çox böyük rol oynayır. Bu deyilənlər tədqiqatlar haqlı olaraq müəyyən nitq parçaları olan sözlərlərə də aid edirlər. "Söyləmlərin kommunikativ funksiya kəsb etməsi üçün onların komponentləri arasında obyektiv-məntiqi əlaqənin olması zəruridir. Ağla gəlmiş ki, hər bir söz yığını birləşmə əmələ gətirsin və yaxud "çay çörəyi", "aş traktoru" və s. sözlərlər yaranıb işləmə bilsin. Düzgün qrammatik əlaqə olsa da, məntiqi əlaqə ciddi şəkildə pozulmuşdur" (5, s. 160). Bu ondan irəli gəlir ki, söyləm deyəndə təkcə söz və ya söz birləşməsi nəzərdə tutulmur, cümlələr də söyləm kimi çıxış edə bilər. Ona görə də bu fikri təbii hesab edirik və cümləyə və onun kommunikativliyinə aid deyilmiş fikir kimi qəbul edirik.

"Söyləm kommunikativ sintaksisin əsas anlayışlarından biridir. "Kommunikativ" termini bir neçə mənada işlənir: konkretləşdirici mənada, bu mənada kommunikativliyin kommunikativ-praqmatik və kommunikativ-sintaktik tipləri meydana çıxır. Söyləmin kommunikativ aspekti, funksiyası nitq fəaliyyəti ilə birləşə əlaqədardır. "Paradiqm" termini "iş", "hərəkət" mənasında işlənir. Kommunikativ aspekt – danışıq aktından, danışıq hərəkətindən ibarətdir" (5, s. 160). Deməli, cümlədəki kommunikativlik fikrin konkretləşməsinə və dəqiqləşdirilməsinə də təsir göstərir. Söyləmin kommunikativ-sintaktik aspekti həm dil, həm də nitqə aiddir. Söyləm özlüyündə kommunikativ-sintaktik vahiddir və nitqin kəsiyi, bir parçasıdır, özlüyündə bir prosesdir və nitqdə kommunikativ prosesi yerinə yetirir. Söyləmlər fərdi və situativ xarakter daşıyır, söyləm danışıq aspektində rəngarəngdir.

"Cümlə və söyləm sintaksisin əsas kommunikativ (dinamik) vahididir. Dil canlı danışıq prosesində cümlə modelləri üzrə reallaşır. Ona görə də bir çox söyləm bir sıra əlamətləri ilə kommunikativ vahid kimi danışıqla üzvi şəkildə bağlıdır, konkret məlumatları müəyyən mənada çatdırır" (5, s. 161-162). Deməli, dil nitqdə kommunikativlik funksiyasını cümlələrin vasitəsilə həyata keçirir. Doğrudur, cümlələr kimi söz birləşmələri də müəyyən mənada kommunikativliyi həyata keçirir, ancaq ayrılıqda deyil yalnız cümlə daxilində kommunikativ funksiya ifadə edir. "Söz birləşməsinin başqa bir funksiyası kommunikativlikdir, "amma o, danışıq yalnız cümlə tərkibində daxil olur". Söz birləşməsi yalnız cümlənin tərkibində kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir. Söz birləşməsi bir dil vahidi kimi cümlənin təşkil mexanizmində əsas rol oynayır. Bu funksiya kommunikativlik və ya tema-rema funksiyası da adlanır. Həmin funksiya aktual üzvlənmə nəzəriyyəsi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Söz birləşməsinin kommunikativ funksiyasına aktual sintaksisin nailiyyətləri baxımından yanaşmaq daha məqsəduşğundur. Burada söz birləşməsinin tərkibindəki söz sırası və məzmun elementləri (məlumat predmeti-müvafiq kommunikasiya vahidinin çıxış nöqtəsi olan element (məlumat əsası) və məlumat inikas etdirən element, yeni məlumatı dinləyiciyə çatdıran element (məlumatın nüvəsi)" (5, s. 162). Buradan belə nəticə hasil olur ki, cümlənin təşkilində mühüm rol oynayan söz birləşmələri ayrılıqda olmasa da, cümlə daxilində kommunikativlik kəsb etməklə cümlənin kommunikativ gücünü artırır, söylənənlər fikirlərin konkretləşməsinə təsir göstərir.

Cümlənin cümlə olması və kommunikativ funksiyasını yerinə yetirməsi üçün ona verilən tələblərdən biri və ən əsası olan predikativlik mütləqdir. Yəni predikativlik və ya şərti bitmə intonasiyası olmasa, cümlədən söhbət gedə bilməz. Cümlələrdə predikativlik cümlənin qrammatik əsasını təşkil edən xəbər vasitəsilə ifadə olunur, özünü göstərir. "Bu cəhətdən xəbərin üzərinə mühüm vəziyyət düşür: xəbər zaman, şəxs, modalıq əlamətlərinin köməyi ilə predikativliyin yaranmasına, sözlün, söz birləşməsinin cümlə şəklində formalaşmasına səbəb olur. Predikativlik elə bir kateqoriyadır ki, o, cümləni qeyri-kommunikativ vahidlərdən (sözlərdən, söz birləşmələrindən) fərqləndirir" (2, s. 79-80). Bu isə o deməkdir ki, məhz intonasiyanın özü həm də predikativliyi yaradan və tamamlayan vacib bir vasitə kimi çıxış edərək cümləni formalaşdırır. Cümlə üçün bu çox mühüm faktordur. Yəni predikativlik – bitmə intonasiyası yoxdursa, hələ cümlədən danışmaq – dilin kommunikativ funksiyasından söz açmaq olmaz. Gördüyü kimi, predikativlik həm də kommunikativliyə təsir edən və ya onun formalaşmasında, yaranmasında çox önəmli rol oynayan faktordur. Ə.Vəliyev "Sizə haradan xəbər verim" povestindən oxuyuruq: "Kəlbəcər İstisuyu haqqında çox eşitmişəm, ancaq bu yerləri görməmişdim. Boyunuma alıram ki, sudan içəndən, vanna götürəndən sonra utanıb xəcalət çəkirdim. Vannada üz-gözümün axan tər bəlkə də suyun hərətindən deyil, xəcalət təri idi. Bu cür su, belə təbiət, gözəllik bərdə az yazılıb, bəlkə yazılmayıb" (6, s. 312). Bu kiçik mətn parçasının qurulmasında böyük rol oynayan hər bir cümlənin özlüyündə ayrılıqda kommunikativ gücü və predikativliyi, bitmə intonasiyası vardır ki, nəticədə, belə bitkin mətn formalaşmışdır.

Kommunikativ gücə sahib olan cümlələr hər biri müəyyən mənə ifadə edir və bunlar əsasən xəbər vasitəsilə ifadə olunur. F.Veysəlli yazır: "Xəbər keçmiş zamanda olanda sadəcə təsvir edir, ancaq hərəkətin həyata keçməsi üçün heç bir zamanat vermir. "Qapını ört!" tipli sözlərlərə də bir qədər aydınlıq gətirənlər də, heç də təsdiqləmə deyil. "Salam!" heç nə təsdiq etmir, sadəcə hörmətin əlamətidir. "Mən orada olacağam"- dan məlum olmur ki, mənim orada olmağım ləzizyyədir və ya niyyətəm haqqında mövqeyimdir. Bir məsələ qəti aydındır ki, performativlərin düzgün qrammatik strukturları vardır. Əgər bütün feillərin siyahısı tərtib olunsaydı, asanlıqla danışanın niyyətilə bağlı bütün semantik çalarlıqları müəyyənləşdirmək olardı" (4, s. 289). Burada aydın olur ki, cümlələr tam şəkildə kommunikativ gücə ifadə edə bilmir, mütləq cümlələrdə feil olmalıdır və həmin cümlələr birlikdə mətni formalaşdırır. "Mətn iki və daha artıq cümlənin həm məzmun, həm də formaca əlaqələnməsi əsasında əmələ gələn nitq vahidi, nitq birliyidir. Beləliklə, o, cümlədən (söyləmədən) böyük sintaktik vahid hesab edilir. Mətn sintaksisi, bir tərəfdən, bu

birliyin kommunikativ funksiyasını, bir sintaktik vahid kimi onun vəziyyətini (statusunu) öyrənir, digər tərəfdən, mətnin tərkib hissələrinin, başqa sözlə, cümlələrin bütöv mətn daxilində bir-birilə struktur-semantik əlaqə üsullarını araşdırır" (1, s. 6-7). Mətn cümlədən böyük nitq vahidi olmaqla bərabər, əsas kommunikativ gücü özündə ehtiva edir. Fikir və intonasiya bitkinliyi forma və məzmun baxımından yalnız cümlədən daha böyük vahidin daxilində ola bilər ki, bu da yalnız mətn ola bilər. Cümlənin özlüyündə təşkilədiçi vahid kimi daxil olduğu mətnin struktur və semantik özünəməxsusluğunu mətn sintaksisi öyrənir ki, bu da dilçilikdə geniş araşdırılan mövzulardan biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Dərslük. Bakı: Maarif, 1985. 468 s.
2. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Aspoliqraf LTD, 2004. 496 s.
3. Seyidov Y.M., Abdullayev Ə.Z., Məmmədli A.M. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya. IV cild. Bakı: Prestige çap evi, 2014. 607 s.
4. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013. 420 s.
5. Veysəlli F.Y., Kazımov Q.S., Kazımov İ.B., Məmmədov A.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Sintaksis, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. III cild. Bakı: Prestige çap evi, 2014. 505 s.
6. Vəliyev Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005. 320 s.
7. <https://president.az/articles/41713>

Əçər sözlər: cümlə, kommunikativ funksiya, intonasiya, predikativlik, ünsiyyət vasitəsi

Key words: sentence, communicative function, intonation, predicative, means of communication.

Ключевые слова: предложение, коммуникативная функция, интонация, сказуемое, средство общения

Cümlənin kommunikativ xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə cümlənin dil vahidləri içərisində mühüm əhəmiyyət daşıdığı qeyd olunur. Cümlənin söz və söz birləşmələrindən fərqli olaraq kommunikativ mahiyyət daşıması vurğulanır. Cümlə dil vahidi kimi bir çox funksiyaları özündə ehtiva edir ki, onlardan ən mühümünü kommunikativ funksiyadır. Cümlənin kommunikativ funksiyası mətnin formalaşmasında, yeni fikirlərin yaranmasına, informasiya mübadiləsinin qurulmasına və davam etməsinə xidmət edir. Doğrudur, cümlə söz və söz birləşmələrindən fərqli olaraq kommunikativ mahiyyət daşısa da, əsas kommunikativlik mətnə xasdır. Cümlədə predikativliyin mövcudluğu onun kommunikativ mahiyyət daşımasına kömək edir, çünki predikativlikdə yeni fikirlər yaranır və mətnin formalaşması ilə nəticələnir.

Communicative features of the sentence

Summary

The article notes that the sentence is important within the language units. It is emphasized that the sentence has a communicative nature, unlike words and phrases. A sentence contains many functions, such as a language unit, the most important of which is the communicative function. The communicative function of the sentence serves in the formation of the text, the emergence of new ideas, the establishment and continuation of the exchange of information. It is true that a sentence, unlike words and phrases, is communicative in nature, but the main communicativeness is inherent in the text. The presence of predicative in a sentence helps it to have a communicative nature, because in predicative new ideas are formed and result in the formation of the text.

Коммуникативные особенности предложения

Резюме

В статье отмечается, что предложение имеет важное значение в рамках языковых единиц. Подчеркивается, что предложение имеет коммуникативную природу, в отличие от слов и фраз. Предложение содержит множество функций, таких как языковая единица, наиболее важной из которых является коммуникативная функция. Коммуникативная функция предложения заключается в формировании текста, появлении новых идей, установлении и продолжении обмена информацией. Это правда, что предложение, в отличие от слов и фраз, носит коммуникативный характер, но основная коммуникативность присуща тексту. Наличие предикатива в предложении помогает ему иметь коммуникативный характер, потому что в предикативе формируются новые идеи, которые приводят к формированию текста.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova